

Елемесов Р.Е., Оспанбаев Ж.А.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің бірқатар себептері (Қазақстан экономикасының мысалында)

Қоғам дамуының постиндустриалдық кезеңге өтуі ұлттық экономиканың құрылымын түбегейлі өзгертуді қажет етеді. Мұнда, ең алдымен ұлттық экономика құрылымындағы өңдеуші өнеркәсіп пен қызмет көрсету секторларының үлесін арттыру мен оны ұдайы қолдауға баса назар аударылуы тиіс. Экономикадағы құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыруға себеп болатын бірқатар тарихи, саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық және институционалдық алғышарттар бар. Мақалада осы себептердің бірқатары талданған, атап айтқанда меншік құқығының өзгерістері, халықаралық еңбек бөлінісінің экономика құрылымына әсері, әлемдік экономикадағы өзгерістер, әр түрлі дағдарыстар және т.б. Сонымен бірге, осы себептерге байланысты Қазақстан экономикасындағы құрылымдық өзгерістердің қажеттілігі дәйектелген.

Түйін сөздер: құрылымдық өзгерістер, инновациялық даму, экономикалық өсу, постиндустриалдық даму.

Elemesov R.E., Ospanbayev Zh.A.

Some causes of structural changes in the economy (the case of economy of Kazakhstan)

The transition of society development in the post-industrial phase requires a fundamental change in the structure of the national economy. Here, especially should pay attention to the increase in the share of downstream of industry and services in the structure of national economy, as well as ongoing support them. There are some historical, political, legal, socio-economic and institutional preconditions, which act as reasons for the implementation of structural changes in the economy. This article analyzes some of these causes, including change of ownership, the influence of the international division of labour on the structure of the economy, changes in the global economy, crisis, etc. In due to these causes need rationale of structural change in the economy of Kazakhstan.

Key words: structural changes, innovative development, economic growth, post-industrial development.

Елемесов Р.Е., Оспанбаев Ж.А.

Некоторые причины структурных изменений в экономике (на примере экономики Казахстана)

Переход развития общества на постиндустриальный этап требует кардинального изменения структуры национальной экономики. Здесь, прежде всего, должны обратить внимание на увеличение доли секторов перерабатывающей промышленности и услуг в структуре национальной экономики, а также постоянной поддержке их. Существуют некоторые исторические, политико-правовые, социально-экономические и институциональные предпосылки, которые выступают в качестве причин реализации структурных изменений в экономике. В статье анализируются некоторые из этих причин, в том числе изменения прав собственности, влияние международного разделения труда на структуру экономики, изменения в мировой экономике, кризисы и т.д. В связи с этим аргументируется необходимость структурных изменений в экономике Казахстана.

Ключевые слова: структурные изменения, инновационное развитие, экономический рост, постиндустриальное развитие.

**ЭКОНОМИКАДАҒЫ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ
БІРҚАТАР СЕБЕПТЕРІ
(Қазақстан
экономикасының
мысалында)**

Кіріспе

Экономиканың құрылымы көпқырлы және көпаспектілі түсінік. Кең мағынасында құрылым түсінігі белгілі бір экономикалық тұтастық қалыптасатын элементтер мен бөліктердің, қатынастардың жиынтығын білдіреді.

Тар мағынасында экономиканың құрылымы жиынтық қоғамдық өнімнің ұдайы өндірісінің шаруашылық элементтерінен тұратын жүйені білдіреді. Сонымен бірге, ол ең алдымен, жиынтық қоғамдық өнім мен ұлттық табысты, материалдық және еңбек шығындарын өндіру, бөлу, айырбас және тұтыну жүйесінде қандай да бір саланың алатын үлесіне сәйкес сандық көрсеткіштермен сипатталады.

Қазақстан Президентінің 2010 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында ел экономикасын жедел диверсификациялап, 2020 жылға қарай өңдеуші өнеркәсіптің ЖІӨ-гі үлесін 13%-ға дейін арттыру ұлттық экономиканы дамытудың басым бағыттарының бірі ретінде аталған болатын [1]. Қазіргі таңда өңдеуші өнеркәсіптің ЖІӨ-гі үлесі 10%-ды құрап отыр [2]. Демек, ұлттық экономиканың құрылымын өзгертіп, ондағы өңдеуші өнеркәсіп салаларының үлесін арттыру ел экономикасының әлемдік шикізат нарықтарындағы конъюнктураға тәуелділігін азайтып қана қоймай, елдің халықаралық еңбек бөлінісіндегі позициясын айқындайтын бірден-бір фактор болуы тиіс.

Экономиканың құрылымы оны құраушылардың арасындағы иерархиялар мен пропорцияларға сәйкес біркелкісіздігімен сипатталады. Осы орайда, дамудың құрылымдық аспектісі тікелей сандық өсім арқылы немесе экономикадағы белгілі бір сапалық өзгерістер арқылы көрінеді.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістер деп экономикалық жүйенің салыстырмалы элементтерінің арасындағы өзара байланыстардың өзгерісін айтамыз. Мұнда салыстырмалы элементтер ретінде экономикалық жүйенің бір бөлігіне жататын элементтер түсініледі. Салыстырмалы құрылымдық бөліктер салалық немесе секторлық құрылым, меншік құрылымы, ұдайы өндіріс құрылымы, еңбек ресурстары, инвестициялар, сыртқы сауда құрылымы және т.с.с. болуы мүмкін.

Өз кезегінде, экономикадағы құрылымдық өзгерістерге Л.А. Беркович келесідей анықтама береді: «құрылымдық өзгерістер – бұл барлық құрылым құраушы (структурообразующие) факторлардың әсерімен болатын экономикалық жүйе пропорцияларының өзгерісі» [3].

Осы анықтаманы негізге ала отырып, экономикадағы құрылымдық өзгерістер технологиялық дамудың, қоғамдық тұтынуға сәйкес өндіру, бөлу және айырбас механизмдерінің, қолда бар ресурстар мен еңбек өнімділігінің қол жеткізілген деңгейінің әсерінен экономикалық жүйенің өзара байланысты пропорцияларының өзгерісін көрсетеді деген тұжырым жасауға болады.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің себептері

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің негізгі себептерінің бірі қоғамдық қажеттіліктер жүйесінің дамуы болып табылады. Кейбір қажеттіліктердің жоғалып, енді бірінің пайда болуымен жүретін қажеттіліктер құрылымындағы өзгерістер тұтытуда, сәйкесінше өндіріс құрылымында өзгерістер қажеттілігін туындатады. Адамның қажеттіліктер жүйесі екі негізгі элементті біріктіреді: алғашқысы көптеген материалдық қажеттіліктерден тұрса, екіншісі материалдық емес, әлеуметтік-рухани қажеттіліктерді көрсетеді. Қоғам дамуының барысында материалдық қажеттіліктер бірте-бірте өзектілігін жоғалта бастайды. Постиндустриалдық қоғамға өту кезеңінде шығармашылық қызметке, білім беруге, интеллектуалды және мәдени дамуға және т.с.с. қажеттіліктер секілді материалдық емес, рухани қажеттіліктер анағұрлым елеулі мәнге ие болады. Адамдардың заманауи қажеттіліктері ақпараттық технологиялар, жаһандық желімен және коммуникациямен тығыз байланысты.

Ел экономикасының тұрақты дамуы оның салалық құрылымына тікелей тәуелді екендігі белгілі. Осы орайда, Қазақстан экономикасының қазіргі даму деңгейі У.Ростоу концепциясының үшінші, яғни өсу кезеңіне (стадия подъема) сәйкес келеді. У.Ростоудың пайымдауынша, бұл кезеңде ұлттық экономикада өсу қарқыны жоғары бір өнеркәсіп саласы, сондай-ақ осы саланың өсуі мен дамуын қолдайтын саяси және қоғамдық орта болуы тиіс [4]. Қазақстанда мұндай өнеркәсіп саласы ретінде өндіруші өнеркәсіпті атауға болады. Атап айтқанда, мұнай-газ, тау-кен және ауыл шаруашылығы. Әрине, аталған шикізат өнімдеріне әлемдік нарықта

бағаның және әлеуетті импортер-елдердің экономикалық өсу қарқындарының жоғары жағдайында бұл салалардың дамуы қысқамерзімді кезеңде Қазақстан экономикасына оң ықпал еткенін жоққа шығара алмаймыз. Алайда, ұзақмерзімді перспективада, әлемдік нарықтағы бағаның құбылмалы жағдайында бұл фактордың оң нәтижелеріне қарағанда, теріс салдары басым екенін байқау қиын емес. У.Ростоудың есептеуі бойынша аталған кезең салыстырмалы түрде қысқа уақыт, 20-30 жылға созылады. Егер тәуелсіз Қазақстанның алғашқы 10 жылын өтпелі кезең деп есептейтін болсақ (көптеген әдебиеттерде 2000 жылдарды өтпелі кезеңнің аяқталған уақыты деп көрсетеді. Авторлар), онда қазіргі әлемдік дағдарыс жағдайында экономикадағы құрылымдық өзгерістерді белсенді әрі нәтижелі жүзеге асыруға кірісу қажет. Осы орайда, неоклассикалық либерализм концепциясына сәйкес «Вашингтон консенсусының» экономикадағы құрылымдық өзгерістерге әкелуі тиіс бірқатар ұсыныстарын Қазақстан экономикасының қазіргі даму барысынан байқауға болады, атап айтқанда ұлттық валютаның еркін айырбас бағамы, сыртқы сауда либерализациясы, жекешелендіру, тікелей шетелдік инвестициялар үшін шектеулерді азайту.

Сонымен қатар, экономикадағы құрылымдық өзгерістер әлеуметтік институттарда, адамдардың мінез-құлқы мен идеологиядағы құрылымдық өзгерістерден де байқалуы тиіс. Басқаша айтқанда, экономикадағы құрылымдық өзгерістер тұтас қоғамның жаңаруы немесе модернизациясына әкелуі қажет. Өз кезегінде, Г.Мюрдаль «Азиатская драма» еңбегінде аталмыш модернизацияның келесідей қағидаларын атап кетеді [5]:

1. Рационализм. Адамның өмірі мен қоғамдық қызметінің барлық саласында ойлаудың, өндіріс, бөлу мен тұтынудың дәстүрлі тәсілдерін жаңа әдістермен ауыстыруды білдіреді.

2. Жедел экономикалық дамуға бағдарланған экономикалық саясат.

3. Теңдік, яғни барлық адамдар үшін анағұрлым тең әлеуметтік және құқықтық жағдайды қамтамасыз ету.

4. Қоғамдық институттар мен санадағы өзгерістер. Мұндағы өзгерістер еңбек өнімділігінің артуымен, бәсекелестік пен еркін кәсіпкерлік бастамаларды ынталандыруымен, адам қабілеттерін жүзеге асыруға тең мүмкіндіктер жасай алуымен сипатталады. Институционалдық өзгерістер жер реформаларын, монополиямен күрес, білім беру мен денсаулық сақтау

саласын жетілдіру, мемлекеттік басқарудағы өзгерістерді білдіреді. Ал қоғамдық санадағы модернизация еңбексүйгіштік, тиімділік, адалдық, рационалдық, өнімділік секілді идеалдармен шарттасқан. Өз кезегінде ҚР Президентінің «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы мен 5 институционалдық реформасының мазмұны мен арналымы да қазақстандық қоғамды қазіргі таңдағы құрылымдық және жүйелі өзгерістерге бейімдеуге бағытталған деген тұжырым жасауға толық негіз бар.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің тағы бір себебі ғылыми-техникалық прогресс (ҒТП), ғылыми-зерттеу және тәжірибе-конструкторлық жұмыстар, техника мен технологиядағы өзгерістер негізгі рөлді атқаратын өндіріс құрылымының дамуы болып табылады.

Ғылыми-техникалық прогресс қоғамның материалдық-техникалық базисін өзгерте отырып, экономика құрылымының өзгерісіне алып келеді. Қоғамдық өндіріс құрылымын үнемі өзгертусіз оны жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан да экономикадағы құрылымдық өзгерістер ғылым мен техниканың жетістіктерін материалдандырудың факторы бола отырып, өндіріс пен тұтынудың арасындағы пропорция жүйесін анықтайды және қамтамасыз етеді. ҒТП-тің экономиканың салалық құрылымына әсері өндірістік ресурстарды, сонымен бірге еңбек шығындарын әр түрлі қызмет салалары мен сфералары арасында қайта бөлу түрінде жүреді.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің келесі бір себебі ретінде еңбек бөлінісі мен оның мамандануын атап өтуге болады. Еңбек бөлінісі экономика құрылымының тек технологиялық емес, сондай-ақ экономикалық базасын да сипаттайды.

Құрылымдық өзгерістердің бір көрінісі өндіріс факторларын (соның ішінде, ең алдымен капитал мен жұмыс күші) экономиканың әр түрлі салалары мен сфералары арасында бөлу болып табылады. Бөлудің бұл түрі қоғамдық еңбек бөлінісінің ажырамас қырларының бірін құрай отырып, экономикадағы құрылымдық өзгерістердің жалпы материалдық алғышарттарын қалыптастырады.

Қоғамдық еңбек бөлінісінің көріну формаларының бірі ретінде экономикадағы құрылымдық өзгерістер өндіргіш күштермен және өндірістік қатынастар жүйесімен өзара тығыз байланысты, яғни өндіргіш күштер құрылымдық өзгерістердің материалдық базасын құраса, өндірістік қатынастар олардың әлеуметтік формасын анықтайды.

Құрылымдық өзгерістердің келесі бір себебі ретінде меншік қатынастарының, соның ішінде, ең алдымен өндіріс құралдарына меншікті атауға толық негіз бар. Мұнда құрылымдық өзгерістер түсінігі мен өндіріс құралдарына меншік қатынастарының өзгерісі бір-бірімен тығыз байланысты екендігі күмән тудырмаса керек. Меншік өндіріс құралдарын иелену мен жатсындыру (отчуждения) қатынастары ретінде өндірістік қатынастар тұрғысынан экономиканың нақты құрылымын көрсетеді, яғни жұмысшыларды өндіріс құралдарымен байланыстыра отырып, сәйкесінше қоғамдық өнімді өндіру, бөлу, айырбас және тұтыну құрылымын анықтайды.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің бір ерекшелігі, олар тек үдерісті ғана емес, экономикалық дамудың нәтижесін де көрсетеді. Оның әрбір уақыт аралығында шаруашылық дамудың әлеуметтік-экономикалық мәнін білдіретін нәтижені көрсететін меншік категориясымен ұқсастығы да осында. Сондықтан меншік құрылымындағы өзгерістер экономикадағы құрылымдық өзгерістердің әртүрлілігі (разновидность) болып табылады. Қорыта айтқанда, қоғамның экономикалық құрылымының дамуы – бұл бір меншік формасынан басқасына өту қозғалысы болып табылады.

Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің маңызды себептерінің бірі экономикадағы әр түрлі циклдық үдерістер. Осы орайда, Г. Менш, «базистік инновациялардың келуі мен кетуі, ағындардың динамикасы экономика құрылымындағы өзгерістерді анықтайды», – деп түйіндейді [6]. Экономикалық әдебиеттерде экономикадағы циклдық ауытқуларды туындау себептері, ұзақтығы және әлеуметтік-экономикалық салдары бойынша ажыратады. Әрбір экономикалық цикл құрылымдық өзгерістердің табиғаты мен қарқынына елеулі әсер етеді. Ресейлік экономистер С.М. Меньшиков пен Л.А. Клименко экономикалық циклдарды құрылымдық дағдарыспен және құрылымдық өзгерістермен байланыстырады. Атап айтқанда, олар «ұзын толқынның» жоғары және төменгі нүктелерін экономикалық құрылымдағы өзгерістер арқылы анықтайды [7].

Байланыс құралдары мен сыртқы сауданың дамуымен, экономиканың ашықтық дәрежесінің артуымен байланысты ел ішіндегі экономикалық үдерістерге әлемдік экономикадағы құрылымдық өзгерістер де елеулі ықпал етуде. Бұл ықпалды экспорт пен импорт құрылымындағы, төлем балансы мен сыртқы сауда балансының құрылымындағы өзгерістерден

байқауға болады. Ұлттық экономиканың құрылымы осы елдің ХЕБ-гі орнын да анықтайтын көрсеткіш болып табылады. Басқаша айтқанда, әлемдік экономиканың даму барысы, ХЕБ-тің тереңдеуі мен оның құрылымындағы өзгерістер халықаралық экономикалық қатынастарға қатысушы ұлттық экономикалардың құрылымына өзгеріс енгізбей қоймайды. Тиісінше, белгілі бір уақытта қандай да бір өнімді өндіру мен экспорттау бойынша едәуір позицияға ие

мемлекет уақыт өте келе, керісінше осы өнімді импорттаушы болып, басқа өнімдердің өндірісі бойынша көш бастауы мүмкін. Демек, ХЕБ жүйесіндегі елдің мамандануы да өзгеріске ұшырайды. Әдетте, бұл өзгерістерді елдің ЖІӨ-гі және экспорт пен импорт құрылымынан көруге болады. Қазақстанның ХЕБ-гі орнын талдау үшін төмендегі кестеден Қазақстанның 2015 жылғы экспорты мен импортының тауарлық құрылымын қарастырайық.

1-кесте – Қазақстан экспорты мен импортының тауарлық құрылымы, 2015 ж. [8]

№	Тауар топтары	Экспорт,%	Импорт,%
1	Минералдық өнімдер	71,6	7,6
2	Металл және металл өнімдері	13,1	13,2
3	Химия және онымен байланысты сала өнімдері (каучук пен пластмассаны қоса алғанда)	7,1	14,9
4	Жануар және өсімдік өнімдері, дайын азық-түлік тауарлары	4,5	11,1
5	Машиналар, құрал-жабдықтар, транспорт құралдары, приборлар мен аппараттар	1,3	40,6
6	Басқалары	2,4	12,6

Ескерту. Кесте [8] әдебиет көзінің негізінде авторлармен құрастырылған.

Кестеден байқағанымыздай, Қазақстан экспортының 2/3 бөлігін шикізат өнімдері құраса, керісінше импорттың сәйкес көлемін өңдеуші өнеркәсіптің дайын өнімдері құрап отыр. Бұл жағдай минералды шикізат өнімдеріне әлемдік бағаның төмендеуі жағдайында ел экономикасына түсетін түсімдерді азайтып, төлем балансының дефицитін тудырып, ұлттық экономиканың әлемдік нарықтардағы конъюнктураға тәуелділігін күшейтуде. Сол себепті экономикадағы құрылымдық өзгерістерді жедел іске асырып, шикізаттық секторға тәуелділіктен арылу мемлекеттің экономикалық саясатының жақын болашақтағы басым бағыттарының бірі болуы қажет. Экономикадағы құрылымдық өзгерістердің жоғарыда аталған себептерімен салыстырғанда бұл қандай да бір елдің эконо-

микасына әсер ететін сыртқы себеп болып есептеледі. Ол ұлттық экономиканың құрылымына айтарлықтай пайда әкелуі де мүмкін, елеулі зиян келтіруі де мүмкін. Әсіресе, оның ықпалы интернационализация мен шаруашылық қызметтің жаһандануы жағдайында, байқап отырғанымыздай әлемдік экономикалық дағдарыс кезінде елеулі түрде артып отыр.

Осылайша, адамзат дамуының әр түрлі кезеңдері осы және өзге де себептерге байланысты құрылымдық өзгерістерге кездесіп отырады. Осы орайда, адам тіршілігінің барлық сферасы мен өмірлік мүдделерін қамтитын экономикадағы құрылымдық өзгерістерді терең ғылыми зерттеу бүгінде перманентті сипатқа ие болып үлгерген қазіргі жаһандық экономикалық дағдарыс кезінде айрықша өзекті болуда.

Литература

- 1 «Новое десятилетие – Новый экономический подъем – Новые возможности Казахстана» Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 29 января 2010 г. http://www.akorda.kz/ru/events/page_president-respubliki-kazakhstan-nursultan-nazarbaev-vystupil-na-sovmestnom-zased_1348723122
- 2 Структура ВВП / www.stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT104930
- 3 Беркович Л.А. Взаимосвязь процессов интенсификации и структурных сдвигов в экономике. – Новосибирск: «Век», 1989. – С.12-13.

- 4 Rostow W.W. The Process of Economic Growth. – 2 ed. – Oxford. 1930. – P. 319.
- 5 Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» (Asian Drama). – М.: «Прогресс», 1972. – С. 251.
- 6 Mensh G. Stalemate in Technology. – Cambridge. «Mass», 1979. – P. 135.
- 7 Меньшиков С.М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу. – М.: «Международные отношения», 1989. – С. 96-97.
- 8 Товарная структура экспорта и импорта / www.stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT105726

References

- 1 «Novoe desyatiletie – Novyi ekonomicheskii pod'em – Novye vozmozhnosti Kazakhstana» Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbayeva narodu Kazakhstana. 29 yanvaria 2010 g. http://www.akorda.kz/ru/events/page_prezident-respubliki-kazakhstan-nursultan-nazarbaev-vystupil-na-sovmestnom-zased_1348723122
- 2 Struktura VVP / www.stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT104930
- 3 Berkovich L.A. Vzaimosvyaz' processov intensivifikatsii i strukturnykh sdvigov v ekonomike. – Novosibirsk, «Vek», 1989. S.12-13.
- 4 Rostow W.W. The Process of Economic Growth. – 2 ed. – Oxford. 1930. – P. 319.
- 5 Murdal' G. Sovremennye problemy «tretego mira» (Asian Drama). – М.: «Progress», 1972. – S. 251.
- 6 Mensh G. Stalemate in Technology. – Cambridge. «Mass», 1979. – P. 135.
- 7 Menshikov S.M., Klimenko L.A. Dlinnye volny v ekonomike. Kogda obshestvo meniaet kozhu. – М.: «Mezhdunarodnye otnoshenia», 1989. – S. 96-97.
- 8 Tovarnaya struktura eksporta i importa / www.stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT105726